

Цитування:

Недошовенко Т. Ф. Друга світова війна у творчості художників-фронтовиків крізь призму воєнних подій сьогодення. *Культура і сучасність* : альманах. 2023. № 1. С. 131–137.

Nedoshovenko T. (2023). WWII in Work of Front-Line Artists through the Prism of Military Events of the Present. *Kultura i suchasnist: almanakh*, 1, 131–137 [in Ukrainian].

Недошовенко Тамара Федорівна,
професор кафедри живопису
Київської державної академії
декоративно-прикладного мистецтва і дизайну
ім. Михайла Бойчука
<https://orcid.org/0000-0001-5023-978X>
tamaranedosovenko@gmail.com

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНИКІВ-ФРОНТОВИКІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВОЄННИХ ПОДІЙ СЬОГОДЕННЯ

Мета дослідження – доповнити уявлення про творчість київських художників-фронтовиків періоду Другої світової на тлі подій війни, розпочатої росією проти України в 2014 році та повномасштабного вторгнення 2022 р.; показати формування світогляду художника-солдата, у якого життєва правда війни трансформувалась в художню правду створених образів. Увага вибірково зосереджена на художниках, твори яких стали знаковими в українському образотворчому мистецтві другої половини ХХ століття. **Методологія** статті базується на застосуванні таких наукових методів, як історичний, подібності, спостереження, порівняння, а також методу художнього пізнання дійсності. **Наукова новизна** роботи полягає в систематизації та узагальненні теми Другої світової війни з позицій нинішньої російсько-української війни та відображення воєнних подій художниками-учасниками бойових дій Другої світової. Жертовність і героїзм особистості стали основою в розкритті обраної ними теми засобами художньої виразності і можуть бути розглянуті як проєкція на майбутнє розкриття теми війни в новій генерації митців, наших сучасників. **Висновки.** Українські художники в роки Другої світової війни воювали та працювали між боями на фронтах, у підрозділах армій. Їхні спогади, переважно написані на основі щоденників, відобразили власний досвід життя кожного автора. Спогади, короткочасні начерки засвідчують враження, переживання, думки і прагнення молодих художників – патріотів, які зі зброєю в руках боронили свою рідну землю, але за змістом свого духовного життя залишались художниками.

Ключові слова: правда життя, художня правда, війна, художник, світогляд, картина.

Nedoshovenko Tamara, Professor, Department of Painting, Mykhailo Boichuk Kyiv State Academy of Decorative-Applied Arts and Design named after

WWII in Work of Front-Line Artists through the Prism of Military Events of the Present

The purpose of the study is to supplement the understanding of the works of Kyiv front-line artists of WWII against the background of the events of the war launched by Russia against Ukraine in 2014 and the full-scale invasion of 2022; to show the formation of the worldview of the artist-soldier, whose life truth of war was transformed into the artistic truth of the created images. The attention is selectively focused on artists whose works became iconic in the Ukrainian fine arts of the second half of the 20th century. **The research methodology** is based on the application of such scientific methods as historical, similarities, observation, comparison, as well as the method of artistic cognition of reality. **The scientific novelty** of the work lies in the systematisation and generalisation of the topic of the WWII from the perspective of the current Russian-Ukrainian war and the reflection of military events by artists who participated in WWII. The self-sacrifice and heroism of the individual became the basis for the disclosure of their chosen theme by means of artistic expression and can be seen as a projection for the future disclosure of the war theme in a new generation of artists, our contemporaries. **Conclusions.** During WWII, Ukrainian artists fought and worked between battles on the frontlines and in army units. Their memories, mostly written on the basis of diaries, reflected the personal experience of each author. Memoirs, short-term sketches testify to the impressions, experiences, thoughts, and aspirations of young artists – patriots who defended their native land with arms, but remained artists in the content of their spiritual life.

Key words: truth of life, artistic truth, war, artist, worldview, painting.

Актуальність теми дослідження. Суспільно-історичні події сучасності, останніх півтора років, викликані розпочатою повномасштабною війною росії проти України,

неминуче призводять до переосмислення і пошуку паралелей у подіях минулого, особливо тих, що пов'язані з періодами воєнних лихоліть, і тим, як митці крізь призму власного

досвіду й художньої образності переживали-проживали і відтворювати цей час, часто опираючись на власний фронтний досвід. Найперше в часовому найближчому і наймасштабнішому хронотопі видається слушним звернення до часів Другої світової війни, досвід якої, звичайно, неможливо порівняти з теперішнім, а з іншого боку, все ж є необхідність до нього звернутися, оскільки багато українських художників того часу брали участь у воєнних подіях Другої світової війни, що знайшло художнє втілення і продовження в їхніх роботах.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему художньої правди в образотворчому мистецтві українських художників досліджували С. Григор'єв, Г. Портнов, М. Криволапов, І. Гай, Ю. Белічко, І. Блюміна, В. Підгора, В. Данилейко, Г. Юхимець, М. Дубінський та ін. Водночас у світлі означеної проблематики ця тема набуває нової актуальності та потребує подальших досліджень.

Мета статті – доповнити уявлення про творчість київських художників-фронтників Другої світової на тлі подій війни, розпочатої росією проти України у 2014 році; показати формування світогляду художника-солдата, у якого життєва правда війни трансформувалась в художню правду створених образів. Увага вибірково зосереджена на художниках, твори яких стали знаковими в українському образотворчому мистецтві повоєнної доби.

Виклад основного матеріалу. Що таке правда життя в людській свідомості, а саме життєва правда в мистецтві? Правда життя не означає правди фактів, хоча мистецтво, відображаючи життя і спираючись на конкретні факти, на відміну від науки, виражає свій зміст в конкретно-чуттєвій формі. Правда життя не є правдою фактів. Із фактів можна зробити будь-який висновок – правдивий або хибний – залежно від мети висновку, інтересів того, хто факти вивчає, від способів пізнання. Тільки розкриття об'єктивних закономірностей, причин і наслідків даних у їх зв'язку із взаємовідношеннями з іншими фактами дає знання правди, об'єктивної істини.

Природно, що висновки повинні будуватись на фактах, які перебувають у певному зв'язку один з одним.

Отже, слово «правда» містить у собі не тільки правду фактів, окремо взятих самих по собі. Окремий факт – ще не все життя, не вся правда. Правда життя є знанням реальної

дійсності в усій її повноті, у русі та розвитку з усіма її протиріччями й конфліктами. Вона відображає закони, які мають об'єктивний характер суспільного розвитку. Життєва правда є дійсністю, яка відображена в людській голові, усвідомлена і має значення об'єктивної істини.

Слово «правда» передбачає вірність передачі нашому розуму знань про реальну дійсність на основі досвіду людської свідомості, людського життя. Хибна передача нашому розуму реальної дійсності буде складовою неправди, що перевірить практика.

Звідси наслідок: показати правду життя в художньому творі не означає показати правду фактів. Протоколювання фактів, їх фотографування, їх дзеркальне відображення не достатні для мистецтва. Навіть сам факт списування окремих явищ дійсності не є показом правди життя. Це буде не реальність, не дійсність, а мертвий відблиск дійсності. Те, що це буде відображенням факту, цілком очевидно, але сутність цього факту розкривається при участі людської свідомості. Будь-який предмет природи або явище природи отримують ідеальний зміст у результаті осмислення його людиною, у результаті його пізнання отримує тільки людський зміст – другого змісту немає і бути не може. Сутність об'єкта пізнання втілюється у творі мистецтва в художній формі, і в цьому сенсі вона набуває ідейного змісту в людській голові. Людина в цьому сенсі вже одухотворює неживу природу, наділяючи її своєю ідеєю, тобто правдиво або неправдиво пізнаючи її.

У мистецтві не можна правду фактів розуміти, як правду життя. Не можна із життя вихоплювати окремі факти й видавати їх за правду життя. Це протирічить не тільки художньому методу пізнання реальної дійсності, але й логічному. Протоколювання фактів виключає художність, оскільки художність без правди життя не є художністю. Правда життя передбачає такі поняття дійсності в нашій голові, які знаходяться в русі і розвитку. Вихопити окремі явища від його реального зв'язку з дійсністю і нічого про них не сказати означає позбавити їх життя, підмінити сурогатом дійсного саму дійсність.

Втрата художності, тобто живого поняття про живу дійсність, веде до натуралізму, з копіюванням фактів без висновків про них або повною підтасовкою фактів, вихоплених з реальної дійсності, із ланцюга суспільного розвитку.

Сама ідея твору, передаючи глибоке знання життя, дає можливість не тільки побачити, але й передбачити глибокий сенс у фактах. Ідейний зміст самим речам, предметам, явищам не притаманний. Ідейний зміст вони отримують тільки в результаті переробки їх у людській свідомості. Мистецтву притаманне олюднення природи, присвоєння їй людської ідеї. Так, наприклад, у творах мистецтва трапляються образи дерев у роздумах, гір і скель, які сплять непробудним сном, річки, які стогнуть, натовп, який шумить, тощо.

Весь сенс художніх творів полягає в тому, що вони в різний спосіб виражають ті чи інші ідеї і почуття, за допомогою яких людина зазирає в таємниці природи, розкриває їх і використовує для своїх життєвих потреб.

Щоб художній твір почав жити, розмовляти з глядачем, потрібно «вкладати» думки у факти, «поселяти» людську ідею в образ, загострювати його, свідомо перебільшувати окремі сторони дійсності. Справа в тому, що художній образ являє собою особливий вид образного мислення. У реалістичному мистецтві цей образ є відображенням життя, яке породило цей образ. Образ в мистецтві є похідним стосовно життя.

У художньому образі виражається сутність зображуваних подій. Ось чому в мистецтві перебільшення є звичним явищем, бо так можливо розкрити сутність явища або предмета дійсності. Це специфічна особливість мистецтва: зупинити, витягнути на світ свідомості окремі явища і розкрити їх сенс. А вказати на суттєве можна, лише загострюючи, зупиняючи увагу глядача на явищах або предметах. Цього в мистецтві досягають за допомогою специфічних умовностей, які природно викликають деякі відступи від природи з метою більшої її характеристики і більшої наочності і зрозумілості. Це не створює фальші в мистецтві. Художній твір не є копією реально існуючого предмета, не виключає його правдивості, рівно як цьому не заважає вторинність образу щодо природи.

Зазначену тему статті можна проілюструвати низкою творів українського образотворчого мистецтва, які переконують у переконливій мові мистецтва, у розкритті теми трагічних реалій війни.

У біографії мого вчителя, професора В. Шаталіна Велика Вітчизняна війна почалась в Ленінграді суворими роками блокади, бескінечними голодними і холодними днями. В 1943 році на «дорозі життя» по Ладожському озеру відправляється на фронт добровольцем, і в шістнадцять років стає вихованцем полку 1-

го Українського фронту, який брав участь у визволенні від гітлерівських окупантів Львова і Києва. У Києві де після визволення столиці радянської України залишається його полк, і продовжує служити В. Шаталін. Після війни закінчивши Київський художній інститут активно включається в творче життя столиці. Великі за розміром батальні полотна присвячені темі ВВВ серед яких: «Битва на Південно-Західному напрямку» (1981) та «Битва за Дніпро» (1983). У цих панорамних за своєю внутрішньою структурою і характером, масштабних за творчим задумом роботах в повній мірі розкрився талант В. Шаталіна – баталіста. Образ – художній стрій картин, на межі психологічний накалу боротьби виражені на диво чіткою, згармонізованою композицією і незвичним кольоровим рішенням.

У картині «Битва на Південно-Західному напрямку» відображає трагічні події перших місяців війни. У червні 1941 року в районі Луцька, Рівного, Бродів, незважаючи на героїчний супротив наших військ, радянським воїнам довелось тимчасово залишити зайняті рубежі. Не порушуючи історичної правди, художник основну увагу зосередив на образах мужніх воїнів, які до останнього патрона відстоювали зайнятий плацдарм [7].

Переживання й враження воєнної пори знайшли своє втілення в картині «Весна 1945 року» Георгія Меліхова. В якомусь німецькому місті, у будинку, з якого втекли гітлерівці за роялем сидить радянський солдат. По вулиці ведуть полонених німців. За відчиненим вікном – сонячне весняне повітря, цвіте бузок. Лірична картина про перемогу, мир на землі по-своєму розповідає про значну історичну подію. В основу цього твору художник поклав малюнок «У хвилину відпочинку», що його виконав з природи влітку 1944 року. Велика кімната. Ще свіжі сліди втечі фашистів. На підлозі розкидані папери, речі. А в центрі кімнати, на ящику біля рояля, спиною до глядача сидить радянський солдат у шинелі з автоматом за плечима. На хвилину від нього відійшла війна, загрубілі в битвах пальці забігали по клавішах і музика понесла бійця з його почуттям і думки у великий світ людської радості. Г. Меліхов на фронті водночас з участю у воєнних діях, між боями не полишав своєї основної професії – продовжував малювати. На фронті був старшиною дорожно-будівельного батальйону у 69 армії. Тут він малював панно, плакати, дорожні знаки, але найбільшу цінність становлять його фронтові альбоми. Чого ми тут тільки в них не зустрінемо: і сцени наступу, і відпочинок

солдат, і портрети офіцерів, і солдат. Надзвичайно цікаві замальовки міст повз які довелося пройти Меліхову. Художник один з перших робить зарисовки в Майданеку біля Любліна, замальовує старовинне польське місто Казимеж Дольний на Віслі, маює руїни Варшави, місця, де стояли барика повсталих патріотів – варшав'ян. Познанську цитадель, свідком якої він був [3, 14–15].

У творчості О. Лопухова етапом творчого життя стала робота над циклом із дев'яти сюжетних полотен, присвячених Великій Вітчизняній війні. У цих глибоких творах митець переконливо передає стан людей того часу, бо він сам вистраждав і пережив це лихоліття разом зі своїм народом. Картиною “Перемога” (1975) Лопухов завершує військовий цикл творів у якому схвильвано передає радість нашого народу, що переміг жорстокого і підступного ворога [4, 446].

Полотно «Війна» за монументальністю, за силою емоційного звучання, за правдивістю і переконливістю художнього образу стає в ряд з кращими творами митця. Разом з “Перемогою” воно визначає віхи цілої війни між якими пролягли одна тисяча чотириста вісімнадцять днів, осмислюють трагедію, що принесла багато страждань нашому народові [2, 544].

Творча уява В. Костецького в 1943–1944 роках жила подіями війни, про що свідчать численні ескізи картин. Повернувшись з фронту до Києва, хедожник приступив до картини, образи якої його хвилювали і які він проніс крізь довгі роки війни. 1941 року коли В. Костецький перебував із своєю частиною в Лубнах, а родина його жила в Києві, де велися тяжкі оборонні бої, художника викликав комісар і відрядив у справах на одну добу до Києва. Приїхавши до столиці, Костецький, природно, поспішив додому побачитися з родиною. Ось і знайома вулиця, і будинок. Почав пробиратися сходами. На майданчику перед дверима на мить зупинився, щоб перебороти хвилювання. Нарешті подзвонив... і зустріч з родиною. Та незабутня хвилинка, яку переживає кожна людина в часі тривалої розлуки. Художник і вирішив увіковічити цю мить на полотні. За спогадами професора С. Григор'єва: «Повернення»-реквієм, спогади про нього. Так він мріяв зустрітись з родиною. Він дуже хворів– думаю найкращими ліками для нього була безмежна любов до мистецтва. Занадто відома ця річ і не потребує аналізу. Вона свідчить про щасливе повернення солдата в сім'ю, що було з іншими, але не з ним» [1, 5].

Після війни багато художників писали картини, зображуючи пишні зустрічі з фронтовиками – героями, груди яких прикрашали ордени й медалі. Такі картини були правдиві, але нагадували моментальний фотознімок. Картина «Повернення» стала одним з найкращих творів про Велику Вітчизняну війну, про сучасність і сучасників.

Як і більшість українських художників, творче становлення яких відбувалося в умовах найжорстокішої війни і перших найважчих повоєнних років, Федір Недошовенко – безпосередній учасник воєнних дій – створив чимало полотен, присвячених темі ВВВ. До кращих тематичних творів Ф. Недошовенка, присвячених подіям війни картина «Розгром фашизму», сповнене героїчної патетики монументальне полотно (1971), «Клятва моряків» (1983) та «Оборона Києва (Бій під Вітою-Поштовою)» (1968), в яких трагічні події жорстоких боїв за столицю України відтворені правдиво і переконливо, а також в пейзажі “ Руїни Успенського собору” (1946), який є художнім документом – звинуваченням тим , хто його зруйнував [9, 565]. У 1939 р. Ф. Недошовенко був призваний до Каспійської Червонопрапорної флотилії з іншим киянином згодом знаменитим Іваном – Валентином Задорожним. У флотській столичній бакинській газеті в роки війни друкували його карикатури на фашистів, як і карикатури І.-В. Задорожного [10]. Складний життєвий шлях випав на долю І.-В. Задорожного: сирітство, голодне дитинство, військова муштра, чужина, заслання, боріння за правду. Прихисток його неспокійна душа знайшла в омріяній хаті над Дніпром в Балико – Щученці. У 1960–х на колишньому Букринському плацдармі можна було зустріти сліди війни на кожному кроці. Шанці, в яких білили людські кістки, залишки зброї, міни, що не розірвалися, набої гільзи, кулеметні стрічки. Він мав позбутися того болю, очистити свою стежку від війни , а тому мав вихлюпнути її на полотні. Ні не батальною сценою з червоними прапорами й комісарами, а якимось по-новому, як ще ніхто не робив до нього. Художник мав величезний досвід війни, тож міг з чистим сумлінням спертись на нього, проте люди з цього великого яру біля Дніпра, вочевидь знали про неї якусь іншу правду, ще страшнішу, ніж знав він. Він був носієм правди [12].

І коли у «звинувальній мілітаризмові»– його картині «Садкам цвісти» (1970), де кирзошинельному синові – солдату, якому

випалило на війні обидва очей, скоцюрблена мати (одна фуфайка та кирзяки) ладна плечі підставити, аби її кровинка не згасла отут, де садкам цвісти б! – усю палітру підкорено, змужнілим у пошуку стилю майстром, узагальненої образної мови [8, 6].

В. Пузирков увійшов у велике мистецтво стрімко і швидко. Ще на початку творчого шляху полотно «Чорноморці» (1947) привернули увагу критики і художньої громадськості високою професійною культурою, історичною правдою зображення. Динамічність пластики композиційних рішень, експресивність живописної манери, глибокий психологізм героїв, вміння через правду факту, розкрити правду історії, виявити усю гаму почуттів людини, яка змогла в екстремальних обставинах зберегти гідність особистості, – такі принципи незмінно сповідує художник у своєму мистецтві.

Героїзм у творах художника, не показний не тимчасовий, а внутрішньо усвідомлений, має під собою глибокі корені, яскравим свідченням цього є полотна «Вистояли» (1963), «Солдати-побратим» (1972), «В землянці» (1975), «Вони воювали за Батьківщину» (1977) та ін., історично правдиві, які піднімають важливі морально-етичні проблеми в жорстоких умовах війни [11].

У своїй публікації професор М. Криволапов пише: За останні роки в періодичній пресі часто згадуються в негативному плані такі визначні художники – реалісти і педагоги, як О. Шовкуненко, В. Пузирков, О. Лорпухов, В. Шаталін та ін.

Я зустрівся з відомим художником, учнем В. Пузиркова, Анатолієм Криволапом, який сповідує інші стилістичні принципи у своїй творчості, ніж його вчитель. Я запитав: «Як ви зараз ставитесь до творчості і педагогічної діяльності В. Пузиркова, вашого вчителя», на що А. Криволап без вагань відповів: «В. Пузирков був і залишиться в художній культурі України визначною постаттю як високий професіонал і видатний педагог».

Він жив мистецтвом, але його настанови як вдумливого педагога не завжди знаходили розуміння в молодих ще тоді художників. І тільки через деякий час ми переконались наскільки він був далекоглядним педагогом,

постійно і наполегливо вимагаючи від нас високопрофесійного рівня рисунка, живописної пластики, композиційної чіткості і завершеності у наших студентських семестрових і дипломних роботах».

«Нешадні спори адептів давно відгріміли, а кращі їхні твори виявились здатними не ворогувати, а допомагати історичному існуванню одного з одним» [1, 83].

Сьогодні на політичний порядок денний вийшов Бахмут. Ми не вдаємось наразі до воєнного аналізу – це мають робити самі військові. Однак британські ЗМІ вже порівнюють втрати наших захисників із наймасштабнішими Другої світової – у Сталінградській битві [6]. Наразі актуальною в образотворчому мистецтві є тема війни, яку розв'язала росія проти України. І такі магістерські роботи вже пишуться на випускаючій кафедрі живопису в Академії декоративно –прикладного мистецтва і дизайну імені Михайла Бойчука починаючи з 2014 р., але це теми наступних розвідок.

Наукова новизна Факти творчих біографій художників, правда пережитих і осмислених подій життя і художня правда створених образів – шлях на дорозі випробувань до високої планки професійної майстерності, важливі як в художньо-освітньому процесі так і для історії мистецтвознавства, але перш за все важливо, що передаються в пам'ять наступних поколінь.

Висновки. Не всі сторінки другої світової війни до сьогодні прочитані. Деякі з подробиць спогадів є жахливими й драматичними у своїй правді, як в минулому так і тепер. Наші попередники – це фактично наші сучасники, бо що таке десятиріччя, сторіччя, тисячоліття з боку вічності. Повоєнний період другої світової війни був, а тепер війни росії з Україною розпочатою в 2014 р. – є часом осмисленням воєн і знайшов своє втілення в творчості українських художників-фронтників. Сторінки життя пишуться і на небесах. Правду війни донесли наші батьки засобами художньої виразності, а тепер на передовій вже онуки захищають Україну уже від російських «братів» – загарбників, так Ген українців із покоління в покоління працює на визволення від окупантів тепер вже в новій Генерації Воїнів-Захисників.

Іл. 1. В. Костецький.
Повернення. 1947

Іл. 2. Ф. Недошовенко.
Битва під Вітою-Поштовою. 1968

Іл. 3. Іван-Валентин Задорожний.
Садкам цвісти. 1970

Іл. 4. Г. Меліхов. Весна. 1943

Іл. 5. В. Шаталін.
Битва на Південно-Західному напрямку. 1981

Іл. 6. В. Пузирков.
Солдати. 1972

Іл. 7. В. Пузирков. Чорноморці. 1947

Іл. 8. О. Лопухов. Перемога. 1975

Література

1. Воспоминания: мемуары художника / Сергей Григорьев ; сост. И. Григорьева ; вступ. ст. А. Чебикін ; Національний художній музей України. Київ : Шкільний світ, 2010. 84 с.; іл.
2. Гай І., Белічко Ю., Лопухов О. М. За матеріалами публікацій про художника. Розмай незалежної України. *Художники Києва. Українське образотворче мистецтво 1991–2011*. Київ. 2011. С. 544.
3. Георгій Степанович Меліхов : каталог / упор. І. Блюміна. Київ, 1990 32с.; іл.
4. Криволапов М. Лопухов Олександр Михайлович. *За матеріалами публікацій про художника. На межі II–III тисячоліть: художники Києва із древа життя українського образотворчого мистецтва: живопис, графіка, скульптура* / упоряд. В. Л. Андрієвська ; вступ. слово Ю. В. Белічко. Київ : Криниця, 2009. С. 446.
5. Меліхов Георгій Степанович / М. Г. Лабінський. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-65410> (дата звернення: 01.04.2023).
6. Пархомчук Т. Бахмут: чи випадково змінились плани військово-політичного керівництва України? *Україна молода*. 15.03.2023. №11. С. 4.
7. Виктор Шаталин. Каталог выставки произведений / авт. вступ. статьи и сост. каталога М. А. Криволапов. Київ, 1991. 48 с.; іл.
8. Иван-Валентин Задорожний. Каталог выставки творів / вст. ст. В. Г. Данилейко. Київ, 1991. С. 6.
9. Юхимець Г. Недошовенко Федір Іванович. За матеріалами публікацій про художника. Розмай незалежної України. *Художники Києва. Українське образотворче мистецтво 1991–2011. Живопис. Графіка. Скульптура*. Київ : Криниця. 2011. С. 565.
10. Підгора В. Федір Недошовенко. Живопис : альбом-каталог. Київ: АртЕк, 2001. С. 3–6.
11. Криволапов М. Виктор Григорьевич Пузырьков. Каталог выставки произведений. Київ, 1988. С. 2–3.
12. Куш П. Клімат совісті майстра. *Урядовий кур'єр*. 2021. 15 липня. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/klimat-sovisti-majstra/> (дата звернення: 01.04.2023).

References

1. Memories: memoirs of the artist (2010). Kyiv: School World [in Ukrainian].
2. Gai, I., Belichko, Yu. (2011). Lopukhov O. M. Based on the materials of publications about the artist. Dream of independent ukraine artists kyiv ukrainian fine arts 1991–2011. Kyiv: Krynysia [in Ukrainian].
3. Georgy Stepanovich Melikhov. Catalog (1990). Kyiv [in Ukrainian].
4. Kryvolapov, M. (2009). Lopukhov Oleksandr Mykhailovych. According to the materials of publications about the artist. On the border of the 2nd and 3rd millennia: Artists of Kyiv from the tree of life of Ukrainian fine art: painting, graphics, sculpture. Kyiv: Krynysia [in Ukrainian].
5. Melikhov Georgy Stepanovych. Encyclopedia of Modern Ukraine (2018). Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine Access mode: Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-65410> [in Ukrainian].
6. Parkhomchuk, T. (2023). Bakhmut: did the plans of the military-political leadership of Ukraine change by chance? Ukraine is young. Wednesday, March 15, 11, 4 [in Ukrainian].
7. Victor Shatalyn (1991). Catalog of the exhibition of works. Kyiv [in Ukrainian].
8. Ivan-Valentyn Zadorozhny (1991). Catalog of the exhibition of Kyiv, 6 [in Ukrainian].
9. Yukhymets, G. (2011). Nedoshovenko Fedir Ivanovich. According to the materials of publications about the artist. Dream of independent ukraine. artists of kyiv. ukrainian fine art 1991–2011. Painting. Graphics. Sculpture. Kyiv: Krynysia, 565 [in Ukrainian].
10. Pidgora, V. (2001). Fedir Nedoshovenko. Painting Album-catalog. Kyiv: ArtEk, 3–6 [in Ukrainian].
11. Kryvolapov, M. (1988). Viktor Hryhorevich Puzyrkov. Catalog of the exhibition of works. Kyiv, 2–3 [in Ukrainian].
12. Kush, P. (2021). The climate of the master's conscience. Government courier. July 15. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/klimat-sovisti-majstra/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.04.2023
Отримано після доопрацювання 12.05.2023
Прийнято до друку 22.05.2023